

Бережний: По всьому Степані колись багато говорили про Сакаповстанця, який переховувався тривалий час не в одних добрих людей. А ніхто не мав права питати, хто він насправді. Казали на нього – Сань, Сянь. Олександр тобто. ... Знали ж його змалку.

Як прийшли совети – всіх Ширків із родичами з хутора, зі Степаня вимели в Сибір. І Кузьму Дмитровича років 14 маючи. ... Спорожнили нашу поліську землю в 40-ві роки – і від поляків, а ще більшим числом – від українців»³².

Із великим запізненням, але пошук свідчень про жорстокий час Другої світової війни в численній родині Батримеїв (Ширків і Карпців) триває, особами, які мають вищу освіту, виявляються родичі для творення розлогого родового дерева, у якому віддається шана людині з долею виняткової трагічності. В усіх опитаних автором сім'ях по навколишніх селах люди старшого віку одноставно стверджують: стосунки з поляками Парослі Першої були мирними, спокійними, жодної ненависті до них не було. Звістка про винищення стала для селян великою несподіваною. Допускалося, що, можливо, це вчинили німці, але ніяк не українці, тим більше – повстанці, про яких на ту пору жодної чутки ще не було. І якщо потім радянські чиновники, енкаведисти настійно переконували жителів околиці в тому, що це зробили саме українські націоналісти, «свої ж хлопці», які пішли в УПА боронити земляків від гітлерівського грабунку, то цьому люди не вірили. Таке переконання передається в родині до сьогодні. Спроби приписати злочин повстанцям відкидаються як необґрунтовані. Жителі околиці винищеної колонії через опитувача просили передати сучасним польським журналістам та історикам щире побажання триматися не барвистих вимислів, а правди.

Олег Калакура

«ТРЕТЯ СИЛА» В НАГНІТАННІ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО ПРОТИСТОЯННЯ

Гіперполітизація історії, властива деяким політичним колам Польщі, призвела до визнання 11 липня так званим національним днем

³² Пушук І. Волиняни... С. 266–269.

пам'яті жертв геноциду, здійсненого українськими націоналістами проти поляків, ухвалення закону «Про внесення змін до Закону про Інститут національної пам'яті – Комісію з переслідування злочинів проти польського народу й деяких інших законів», що ускладнює українсько-польські міжнаціональні відносини. Такі дії викликають стурбованість та несприйняття з боку українських громадян, зокрема науковців-суспільствознавців, стають на заваді копіткого наукового польсько-українського дискурсу. Водночас в Україні продовжується декомунізація історії, очищення національної пам'яті українського народу від ідеологічних стереотипів і нашарувань минулого. Ці процеси загострюють суспільну увагу до надзвичайно важкої, трагічної сторінки в історії українсько-польських відносин – міжетнічного конфлікту на вирішальному етапі Другої світової війни для обох народів, яка помітно впливає на сучасний українсько-польський гуманітарний діалог, зокрема з нагоди 75-річчя трагедії. З іншого боку, в Україні конфлікт усе ще залишається епізодом регіональної історії, а не частиною загальноукраїнського дискурсу з історії Другої світової війни. Урешті, сам польсько-український конфлікт відбувався на тлі вирішального етапу війни, коли визначалася доля переможців і переможених, у т. ч. українського та польського народів загалом. Відтак вплив німецької й радянської сторін на конфлікт є очевидним та вже частково дослідженим в українській історіографії¹.

Мета статті – систематизація джерельних свідчень про маловідомі факти «підігрівання» польсько-українського протистояннями країнами агресорами, що актуалізується на тлі гібридної війни, яку веде путінська Росія проти України, Польщі та інших країн. Крім того, російська історіографія, починаючи з часів М. Карамзіна й М. Погодіна, продовжує конструювати образ ворога стосовно Польщі, а тепер і України, фальсифікувати та спотворювати факти. У цьому зв'язку важливе значення мають опубліковані документальні збірники², праці істориків,

¹ Сергійчук В. Польсько-українське протистояння на Волині в роки Другої світової війни: причини, перебіг і наслідки. У *пошуках правди*: зб. матеріалів міжнар. наук. конф. «Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки», Луцьк, 20–23 трав. 2003 р. / упоряд. В. К. Баран, М. М. Кучерепа, М. В. Мокпиця, В. І. Гребенюк. Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2003. С. 162–191; Калакура О. Я. Інспірація польсько-українського міжетнічного конфлікту на завершальному етапі Другої світової війни. *Над Дніпром і Віслою. Україна і Польща в європейському вимірі – минуле і сучасність*. № 2. Київ; Торунь, 2003–2004. С. 280–289 та ін.

² Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. *Документи, матеріали, спогади*: у 3 т. Львів, 1996, 1998; Україна-Польща в 30–40-і роки ХХ ст. Невідомі документи з архівів спецслужб. Т. 1–2. Київ, 2000, 2001; Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські

політологів, етнологів, політиків³, спогади учасників тогочасних подій, матеріали міжнародних наукових конференцій⁴, у яких із різних методологічних, ідеологічних, а інколи й етнополітичних позицій розглядаються причини, хід і наслідки конфлікту, по-різному аналізуються, оцінюються й інтерпретуються його уроки для польсько-українського порозуміння. Українська історіографія проблеми, започаткована істориками української діаспори, дотримується висновку, що конфлікт, який призвів до кровопролиття з обох сторін, був інспірований радянськими спецслужбами. Ця думка є провідною і в працях сучасних українських істориків, які, окрім цього, покладають частину вини й на польські шовіністичні кола. Натомість у низці праць польських дослідників причини конфлікту пов'язують, зазвичай, лише з діяльністю українських націоналістів⁵. Отже, найбільш дискусійним залишається традиційне питання: «хто винен?» Більшість авторів дотримуються думки про те, що конфлікт було інспіровано, але з різницею в тому, якою зі сторін – польською чи українською. Спробуємо загли-

землі у 1944–1953 рр. *Нові документи і матеріали*. Київ, 1998. 944 с.; Його ж. Поляки на Волині у роки Другої світової війни. *Документи з українських архівів і польські публікації*. Київ, 2003. 576 с.; Wołyń, Galicja Wschodnia. 1943–1944. *Волинь, Східна Галичина. Путівник*. Warszawa, Kijów, 2003. Т. 1; Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття: *Невідомі документи з архівів спецслужб*. Т. 4, Ч. 1, ч. 2. Поляки і українці між двома тоталітарними системами 1942–1945. Варшава; Київ: Держ. архів СБУ, 2005; Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА / [відп. ред. та упоряд. В. В'ятрович]. Львів, 2011. 790 с.; Пушук І. Волиняни про «Волинь-43»: українська пам'ять про польську експансію на Український Північний Захід у 1938-1944 рр. Усноісторичні свідчення. Луцьк, 2017. 1064 с. та ін.

³ Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. Warszawa, 1993. 349 s.; Filar W. Wołyń w latach 1939–1944. *Przed akcją «Wisła» był Wołyń*. Warszawa, 1997. S. 5–55; Ільющин І. І. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. Київ, 2001. 288 с.; Його ж. Волинська трагедія 1943–1944 рр. Київ, 2003. 314 с.; Гунчак Т. Поляки і українці під час Другої світової війни. *Україна – Польща: історія і сучасність*. Ч. I. Київ, 2003. С. 335–343; Литвин В. ХХ століття в українсько-польських відносинах. *Там само*. С. 14–76; В'ятрович В. Друга польсько-українська війна. 1942–1947. Київ, 2011. 288 с.; Motyka G. Od rzezi Wołyńskiej do akcji «Wisła». *Konflikt Polsko-Ukraiński 1943–1947*. Kraków, 2011. 522 s.; В'ятрович В. За лаштунками «Волині-43». Невідома польсько-українська війна. Харків, 2016. 304 с. та ін.

⁴ Україна – Польща: важкі питання. Т. 1–2: Матеріали II міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини в 1918–1947 роках». Варшава, 22–24 трав. 1997 / відп. ред. М. Кучерепа. 1998. 267 с. Україна – Польща: важкі питання. Т. 5. Матеріали 5 міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни» (Луцьк, 27–29 квіт. 1999 р.). Варшава, 2001. 359 с.; Волинська трагедія: через історію до порозуміння. *Матеріали Всеукраїнської наукової конференції*, м. Луцьк, 19–20 черв. 2013. Луцьк, 2013. 231 с.; Polacy i Ukraińcy. Historia, która łączy i dzieli, red. Joanna Karbarz-Wilińska, Magdalena Nowak, Tadeusz Sucharski, Słupsk-Gdańsk, 2015. 391 s. та ін.

⁵ Рафальский О.О. Національні меншини України у ХХ столітті: історіографічний нарис. Київ, 2000. 447 с. С. 220.

битись у причини конфлікту не лише з погляду польсько-українських відносин передвоєнної доби та перших років Другої світової війни, але й з огляду стратегічних інтересів гітлерівської Німеччини та Радянського Союзу, простежити хронологію подій у контексті польського й українського руху опору тоталітарним режимам, акцентувати увагу на ролі третіх сторін в інспірації польсько-українського протистояння, яке в кінцевому рахунку призвело до збройного кровопролиття, стало одним із мотивів геополітичних рішень щодо етнічного обміну населенням між УРСР та Польщею в середині й другій половині 40-х років ХХ ст., операції «Вісла». Під інспірацією польсько-українського конфлікту розуміємо підбурювання або навіювання взаємної недовіри, ворожнечі, ненависті, підштовхування до переслідування, протистояння та помсти. Новітня історіографія на основі джерельних свідчень довела, що інспіративні дії були з боку різних воюючих сторін, однак їй все ще не вдалося подолати упереджених підходів. Польські історики схильні до перебільшення вини та ролі українського націоналістичного чинника в розв'язанні конфлікту, натомість більшість українських істориків розглядають дії української сторони як «відплатні» на насилля з боку поляків. При цьому на маргінесі часто залишаються відповідальність третьої та четвертої сторін за інспірацію міжетнічного антагонізму й братовбивчого конфлікту. Берлін і Москва ще задовго до цієї трагедії прорахували вигоди від роздмухування ворожнечі між поляками й українцями, насамперед тими їх представниками, які обстоювали самостійність та державницьку ідею, протидіяли реалізації окупаційних планів двох диктаторів – Гітлера й Сталіна.

Для з'ясування причин польсько-українського протиборства в роки Другої світової війни більшість дослідників звертаються до ситуації, яка склалася на західноукраїнських землях у міжвоєнний період, до долі поляків в УРСР після розв'язання німецько-радянської війни. Варто нагадати, що Друга Річ Посполита під приводом зміцнення «санітарного кордону» з СРСР повністю інкорпоровала Галичину та Західну Волинь, розглядаючи їх як свої «східні креси». За підрахунками Ю. Сороки, на теренах воєводств, що в 1939 р. були включені до УРСР, проживало близько 7,7 млн чол., із них 58 % українців і 33 % поляків⁶. Будучи корінним, а формально маючи статус національної меншини в Польщі, українське населення ніколи не мирилося з підневільним становищем і продовжувало боротьбу з окупаційним режимом за влас-

⁶ Сорока Ю. Населення західноукраїнських земель: депортації, переселення, мобілізації, міграції (1939–1950-ті роки). Київ, 2007. 275 с. С. 14–15.

ну соборну, незалежну Українську державу. Натомість польське населення Західної України з відновленням Речі Посполитої розглядало себе панівною нацією й зверхньо ставилося до українців, називаючи їх не інакше як «русини» та «хлопи». Утверджуючи «польськість» цих земель, місцеві чиновники поводитися як завойовники та окупанти, чинили насильство та дискримінацію щодо українців, ігнорували їхні національні, культурні та духовні потреби, часто вдавалися до політики пацифікації. За оцінкою В. Серчика, Польща рішуче виступала проти самої ідеї відрубності західноукраїнських земель, а це викликало спротив, призводило до актів терору й опозиційних виступів⁷. Відплатні акції українців посилювали позиції націоналістичних угруповань з обох боків, зокрема Організації українських націоналістів і польської адміністрації та польських націоналістичних об'єднань.

Ситуація в українсько-польських відносинах ще більше загострилася з початком Другої світової війни. Після нападу Гітлера на Польщу Сталін спекулятивно скористався таємними протоколами пакту Ріббентропа-Молотова для анексії західноукраїнських земель із подальшим їх «возз'єднанням» з УРСР та СРСР. Це викликало вкрай негативне ставлення польського суспільства до радянського вторгнення й формально призвело до зміни статусу поляків та українців Галичини та Волині. Українці долучалися до корінної української нації, а поляки перетворювалися на національну меншину. Установлений тут диктаторський режим розгорнув радянізацію всього населення краю, насадження комуністичних стандартів у всіх сферах суспільного життя, удався до переслідувань і репресій національно свідомих як українців, так і поляків. У 1939–1941 рр. із Західної України депортовано близько мільйона осіб. Серед репресованих нараховувалося 463,1 тис. поляків, із яких 110 тис. було заарештовано на «східних кресах», 320 тис. – депортовано⁸. Особливо постраждали від репресій польські офіцери (14 587 чол. розстріляно в Катині, Харкові й Твері), поміщики, службовці, осадники, політичні діячі та активісти, учителі, церковнослужителі. Одним із пріоритетних напрямів політики більшовиків і діяльності їхніх спецслужб у сфері міжнаціональних відносин у Західній Україні стало натравлювання українців на поляків і навпаки, розпалювання міжнаціональної ворожнечі на так званій класовій основі та релігійному протистоянні. Більшовицька пропаганда цих років і далі культивувала формування в українців, росіян та євреїв вороже ставлення до поляків,

⁷ Serczyk W. Historia Ukrainy. Wydanie 3. Wrocław; Warszawa; Kraków, 2001. S. 318.

⁸ Ciesielski S., Materski W., Paczkowski A. Represje sowieckie wobec polaków i obywateli polskich. Warszawa, 2000. S. 26.

накидаючи на них клеймо «шпигунів», «диверсантів» і «шкідників». Водночас вона заgravала з частиною так званого «незаможного» елемента, залякуючи його жупелом «українського буржуазного націоналізму», усіляко заохочувала участь у викритті членів Організації українських націоналістів і її симпатиків. Більшість провідників польської громади, вороже поставившись до включення «східних кресів» до складу УРСР, схилилися до боротьби з комуністичним режимом і нагнітали атмосферу українофобії. Водночас вони, як і раніше, не визнавали прав українців на власну соборну державу та боролися за відновлення державності Польщі в кордонах до вересня 1939 р. Як зазначалося в Інструкції, висланої міністром закордонних справ польського еміграційного уряду в Парижі Я. Котом весною 1940 р., Польща має налагоджувати добросусідські відносини з українцями, «але про українську державу краще не говорити»⁹. На настрої українців у Львові, Рівному, Луцьку, Станіславі, Тернополі та інших містах негативно впливала інформація, що доходила з Холмщини про акти терору щодо тамтешніх українців, спровоковані польськими боївками й підтримувані гітлерівськими окупантами. До загострення українсько-польського протистояння спонукала гітлерівська акція виселення з Галичини на терени південної Люблінщини лояльних до німців жителів із метою утворення там німецького осадницького регіону, а для його охорони силоміць залучалося місцеве українське населення. У такий спосіб гітлерівці спеціально розпалювали етнічний антагонізм між поляками й українцями, фактично підштовхнули створення польських збройних загонів для боротьби з колоністами та спричинили збройні напади на мирне населення. В. Сергійчук у збірці «Поляки на Волині у роки Другої світової війни» навів низку документів, що містять конкретні факти про розстріли українських патріотів, священників, учителів польськими збройними загонами ще задовго до Волинської трагедії. Коментуючи ці документи, історик підкреслив, що поляки, розраховуючи на допомогу німців, планували відродити на українських землях довоєнну Річ Посполиту, створюючи з цією метою збройні формування. Крім того, – зазначив В. Сергійчук, – у гарячих головах окремих польських стратегів визрівали потаємні плани про повернення до кордонів 1772 р. Адже з якого дива польське підпілля розгортало свою розвідувальну мережу не лише на Правобережжі, а й за Дніпром, на Чернігівщині, Полтавщині, Донбасі, під Ростовом¹⁰. Подібні відомості подав також І. Ілью-

⁹ Польское подполье на территории Западной Украины и Западной Белоруссии. 1939–1941: у 2-х т. Варшава; Москва, 2001. Т. 2. С. 1326.

¹⁰ Сергійчук В. Поляки на Волині у роки Другої світової війни... С. 49–51.

шин, зазначаючи, що конспіративні загони Армії Крайової (АК), за вказівкою польського уряду в Лондоні, готувалися до рішучих дій у разі загострення відносин з українською громадою, а антинімецьким діям намагалися надати компромат у вигляді «українського сліду». Польська допоміжна поліція брала участь у спільних із гітлерівцями каральних акціях проти українського населення. Крім польської поліції, до участі в антиукраїнських «паціфікаційних» акціях німці залучали також польську жандармерію, яка особливо жорстоко ставилася до українців¹¹. Це серед причин початку конфлікту називає й Р. Тожецький зазначаючи, що перехід місцевих поляків на службу до поліції міг бути німецькою провокацією, до якої, однак, не дійшло б, якби не було охочих¹². Зі свого боку, українське підпілля, загони УПА, українська поліція протидіяли цим акціям, оскільки гітлерівці дедалі ширше залучали поляків до боротьби з УПА та підпіллям ОУН. Представники ОУН, УПА, «Поліська січ» (Т. Боровець-Бульба) неодноразово зверталися до українців із закликом не загострювати відносин із польським цивільним населенням, уникати збройних конфліктів. Від нападів на польські села здебільшого відмежовувались українська інтелігенція й українське духовенство. Одним із перших погромів поляків був напад на поліцаїв, німецький гарнізон жителів с. Янова Долина на Костопільщині в ніч із 21 на 22 квітня 1943 р. напередодні польського Великодня. В історії УПА ця подія фігурує як «кривава Велика п'ятниця для ляхів», у якій розстріляно та спалено сотні поляків¹³. За свідченнями польського підпілля, у нападах на польські села поряд із бандерівцями брали участь мельниківські та бульбівські загони. Нерідко антипольські акції проводили до певних дат, зокрема другої річниці проголошення Акту відновлення Української держави. У ніч із 29 на 30 червня 1943 р. відбулися численні напади на польські колонії Волині. Німецьке командування часто споглядало подібні акції, не втручаючись у них, якщо це не стосувалося німців, але надавало водночас допомогу полякам у створенні загонів самооборони, які здійснювали нічне патрулювання, вели спостереження, споруджували оборонні об'єкти, нагромаджували зброю. Упродовж 1943 р. на території західних областей України постало понад 200 таких осередків самооборони, що діяли у великих і середніх польських поселеннях. Ці та інші факти дають дослідникам підстави для висновку про участь

¹¹ Ільющин І. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової)... С. 140.

¹² Torzecki R. Polacy i Ukraińcy... S. 260.

¹³ Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942–1952. Мюнхен, 1953. Репринт. Львів, 1991. 318 с. С. 39.

третьої сили в розпалюванні польсько-українського протистояння. Нею виступали як німецькі, так і радянські чинники. Навіть тогочасний лідер Компартії України й один із чільних радянських керівників М. Хрущов, аналізуючи українсько-польські відносини на Волині в червні 1943 р., заявив, «що все це – справа рук німців»¹⁴.

У названій книзі В. Сергійчука наводиться розвідувальне донесення загонів червоних партизан Кам'янець-Подільської області від 1 червня 1943 р. про те, що гітлерівці мобілізують поляків і навчають їх військової справи для відправлення до Рівного, переодягаючи їх у німецьку форму¹⁵. Багато інших документів радянських партизан переповнені відомостями про перехід поляків на бік німців та участь у нищенні навіть тих українських сіл, що не мали жодного стосунку до націоналістів. Наприклад, у квітні 1943 р. під час каральної акції гітлерівці разом із поляками спалили села Костюхнівку, Вовчиць, Яблуньку, Довжицю й Згорівку Луцького району. За нападу на колонію Красний Сад у Горохівському районі знищено 22 господарства й розстріляно близько 100 осіб. У селі Княже спалено 40 господарств і вбито 172 чол. Рейхскомісар Е. Кох, відвідавши Горохів, повністю поклав відповідальність за цю криваву акцію, учинену за участю німців, на поляків. І це було не безпідставно, оскільки наявні непоодинокі свідчення про ініціювання каральних акцій із боку польської поліції¹⁶.

Пряме загравання німецьких окупантів із польським населенням посилилося після переходу української поліції під командування УПА. Залякуючи поляків можливими нападами бандерівців, гітлерівці сприяли створенню так званих польської охоронної поліції в районах і поліцейських осередків у селах під егідою німецької жандармерії та гестапо. Перед ними ставили завдання виявляти й знищувати українських націоналістів, повідомляти про місце перебування бандерівців, червоних партизан, комуністів, військовополонених. Провід ОУН і командування УПА намагались уникнути збройних сутичок із польськими мілітарними структурами, застерігали від співпраці з окупантами, доносів на українських патріотів та антиукраїнських акцій. Показовим свідченням цього є звернення Крайового провідника ОУН на північно-західних українських землях Д. Клячківського (псевдо –

¹⁴ Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті. Київ, 2007. 507 с. С. 312.

¹⁵ Сергійчук В. Поляки на Волині у роки Другої світової війни... С. 53.

¹⁶ Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: *Історичні нариси* / НАН України; Інститут історії України / С. В. Кульчицький (відп.ред.). Київ, 2005. 495 с. С. 254–255.

Клим Савур) до польського населення у травні 1943 р.: «Поляки! Опам'ятайтеся! Повертайтеся додому. Ті, котрі зараз служать і допомагають німцям, ще можуть повернутися, але завтра буде пізно. Хто буде і надалі служити та допомагати гестапо, того не мине заслужена кара»¹⁷. Провідники польського руху не прислухалися до цих попереджень, зігнорували пропозиції про переговори й лише восени 1943 р., тобто після апогею Волинської трагедії, окремі їхні представники погодилися на переговорний процес, але з багатьма застереженнями, розглядаючи його як спробу українських націоналістів приспати пильність і тим часом підготуватися до ще більшого винищення поляків. Один із польських провідників А. Островський узагалі закликав не продовжувати переговори, назвавши бандерівців фашистами, які разом із гітлерівцями повинні піти з політичного життя¹⁸. В антиукраїнських акціях поряд із польською поліцією брала участь польська жандармерія, перекинута з Генеральної губернії, сформована з українофобськи налаштованих поляків із Сілезії, Помор'я, Познаньщини. Крім того, вона взаємодіяла з польськими партизанськими загонами, що підпорядковувалися командуванню АК. На цьому фоні викликає подив, чому польське підпілля в Західній Україні не чинило супротиву гітлерівським окупантам. Так, один із керівників збройного підпілля в Кременці на Тернопільщині Чеслав Зморжинський заявив, що його організація «нападів на німців не робила, а сиділа в підпіллі»¹⁹. Із цих та інших фактів напрошується думка про те, що навіть ті польські мілітарні інституції, які створювалися для збройної боротьби з гітлерівцями, вели активні дії проти українського руху. Як показує М. Рудий на основі аналізу документів німецької розвідки, лондонське керівництво польської громади вважало, що поразка Німеччини у війні з більшовизмом буде рівнозначна поразці Польщі, а тому в інтересах поляків мала стати перемога німців над більшовиками²⁰. Тим часом польські історики здебільшого пояснюють пасивність польських збройних формувань у боротьбі з гітлерівцями необхідністю самооборони від українців. Цілком імовірно, що така позиція була обдуманною тактикою польського уряду в Лондоні, розрахованою на демонстрацію, з одного боку, своєї лояльності до німецького командування, а з другого – у разі

¹⁷ Ільющин І. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової)... С. 59.

¹⁸ Сергійчук В. Поляки на Волині у роки Другої світової війни... С. 92–93.

¹⁹ Сергійчук В. Там само. С. 59

²⁰ Рудий М. Створення Крайової Ради Народової як політичного центру лівого крила в польському русі опору (кінець 1943 – 1 січня 1944 р.). *Вісник Дніпропетров. ун-ту. Історія та археологія*. 1998. Вип. 3. С. 72.

перемоги Червоної армії дружельюбно постати перед нею та заявити про свою активну участь у боях із гітлерівцями та підпільній боротьбі спільно з радянськими партизанами.

Переорієнтацію частини польських сил самооборони та партизанських загонів на радянське керівництво окремі історики пов'язують з Волинською трагедією та пошуком захисту від українських збройних формувань. Нам видається більш логічним пояснювати цю переорієнтацію переломом у німецько-радянській війні та прогнозами щодо зміни кордонів на користь Польщі. За явно перебільшеними відомостями польських істориків доби соціалізму у складі радянських партизанських загонів брало участь понад 7 тис. поляків²¹. Не виключено, що збройний конфлікт з українським підпіллям та УПА підштовхував частину поляків на співпрацю з радянськими партизанами. Тим більше, що в загонах останніх було немало поляків, які мали радянське громадянство, були членами більшовицької партії або комсомолу. Перехід поляків до радянських або прорадянських партизанських загонів, на думку І. Ільюшина, не змінював їхнього ворожого ставлення до українців²². Аналізуючи цей поворот у контексті чинників польсько-українського протистояння, що переросло у збройний конфлікт і кровопролиття, слід докладніше зупинитися на тактиці більшовицького режиму в Західній Україні. Як засвідчує К. Кондратюк, Москва, незважаючи на відступ і важкі втрати Червоної армії в 1941–1942 рр., тримала й далі в полі зору Волинь як сприятливий регіон для розгортання партизанського руху. Із літа 1942 р. сюди стали направлятися радянські партизани, які згодом утворили загін «Победители» під командуванням А. Медведєва, перед котрим ставилося подвійне завдання: здійснювати диверсії проти гітлерівців і паралізувати дії УПА. Очевидно, задля цього вони й залучали до розвідувальної та диверсійної роботи місцевих поляків, заохочували створення під своєю егідою польських партизанських загонів. Існує чимало свідчень про співпрацю поляків із партизанським з'єднанням О. Сабурова, яке, не маючи достатньої підтримки серед українського населення, шукало опори в польських селах Волині. У радіограмі від 4 грудня 1942 р. О. Сабуров доповідав Українському штабу партизанського руху про те, що польське населення добре ставиться до радянських партизанів, надає допомогу озброєнням, боєприпасами й продовольством²³. В. Сергійчук наводить наказ С. Ков-

²¹ Juchnewisz M. Polacy w radzieckim ruchu podziemnym i partyzanckim 1941. 1944. Warszawa, 1962. S. 9–20.

²² Ільюшин І. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової)... С. 159.

²³ Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті... С. 315.

пака для свого з'єднання від 19 червня 1943 р., де зазначено: «Усім командирам підрозділів попередити особовий склад, що села по маршруту, в більшості польські, налаштовані на нашу користь, а тому стрілянини по жителях, які втікають, не відкривати, майна ні мирних жителів, ні націоналістів, які не виявляють спротиву, не чіпати»²⁴. Для протидії німцям та особливо силам УПА радянське керівництво всіляко стимулювало й допомагало створенню на західноукраїнських землях польських партизанських загонів промосковської орієнтації. Серед них досить потужними були загони Ю. Собесяка, Я. Чужинського, Р. Сатановського та ін. Останній із лютого 1943 р. перейшов під командування О. Сабурова й брав активну участь у розвідувальних і винищувальних акціях проти українського підпілля й УПА. Українці Західного регіону, пам'ятаючи трагедії «золотого вересня» 1939 р., здебільшого негативно ставилися до радянських партизанів. Як зазначав один із провідних керівників партизанського руху С. Ковпак, українське населення виключно підтримувало бандерівців, ненавидячи радянську владу²⁵. Не випадково саме за його наказом проводилися «зачистки» сіл Волині, Полісся, а згодом і Прикарпаття від так званих «контрреволюційних» і «націоналістичних» елементів, немилосердні розправи над українськими повстанцями та їхніми родичами. У «Щоденнику бойових дій» командира польських партизанів Р. Сатановського за 14 квітня 1943 р. зафіксовано: «Взяли участь усім загonom в операції в Єльному. В ході бойових дій знищено понад 12 націоналістів»²⁶. Відомості про співпрацю червоних партизанів із польським підпіллям, їх участь у каральних операціях, у складанні списків «націоналістів», викликали невдоволення українського населення та посилювали антипольські настрої, розпалювали взаємну помсту. А це цілком відповідало планам Гітлера й Сталіна про взаємовинищування поляків та українців. За висловлюваннями Еріха Коха, потрібно створити таку атмосферу, за якої поляк при зустрічі з українцем хотів би вбити його, і навпаки – українець мав би вбити поляка²⁷.

І. Цепенда відзначає роль наради ЦК КП(б)У з керівництвом найбільших партизанських з'єднань, яку 28–29 травня 1943 р. проводив секретар ЦК Д. Коротченко, у подальшому розколі, а згодом і розгромі українського та польського рухів опору. Він посилається на думку

²⁴ Сергійчук В. Поляки на Волині... С. 62.

²⁵ Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті... С. 316.

²⁶ Там само.

²⁷ Biedanski W., Juchniewicz M., Okeckis S. Polacy w ruchu oporu narodów Europy. 1939–1945. Warszawa, 1977. S. 117.

польського дослідника Й. Дарського, що масові вбивства поляків на Волині розпочалися після комюніке ТАРС про «взяття СРРС під свій захист населення т. зв. кресів *від окупаційного польського панування*» (виділення наше)²⁸.

Потрібно мати на увазі, що провід ОУН, командування УПА, українська політична та духовна еліта ніколи не ототожнювали шовіністичні кола Польщі з усім польським населенням, про що свідчать численні прокламації, звернення, офіційні накази, пресові матеріали. У позиції поляків, на їхню думку, проглядалися три течії: а) вислужники німців; б) промосковські партизани; в) незалежні патріотичні сили. Хоча в деяких питаннях, скажімо про польськість «східних кресів», їхні погляди збігалися, усе ж ця диференціація слугувала орієнтиром для порозуміння та пошуку спільних рішень. Однак уникнути міжетнічного конфлікту не вдалося ще й через атмосферу анархії та безладдя, що склалася за умов паніки й розгубленості німців і беспорядності червоних партизанів. Т. Ольшанський зазначає, що більшість злочинів під час цієї акції «очищення Волині» були здійснені не відділами УПА, а саме отими добровольця-селянами, які часто йшли до бою із сокирами, косами чи вилами, бо для такої кількості селян вогнепальної зброї не вистачало²⁹.

Розглянута нами тактика гітлерівців і більшовиків на розпалювання польсько-української ворожнечі в другій половині 30-х – на початку 40-х рр. ХХ ст. може трактуватися як один із головних чинників виникнення збройного конфлікту в 1943–1944 рр., вершиною якого стали липневі події 1943 р. на Волині, що пізніше поширилися й на інші західні області України. Виникає питання, чому саме в липні конфлікт набув апогею та збройного характеру? У пошуках відповіді на це питання варто звернути увагу на своєрідний психологічний перелом у німецько-радянській і Другій світовій війні. Гітлерівці, указував В. Косик, утратили ініціативу після поразки під Курськом і розпочали підготовку до евакуації зі Східної України³⁰. За цих умов переглядали свою тактику польські й українські збройні формування та їхні політичні провідники, зміщуючи орієнтири на власні сили. В епіцентрі їхньої діяльності опинилися проблеми національної державності та територіальні претензії. ОУН й УПА прагнули не втратити шанс на збереження контролю над західноукраїнськими землями, побудову тут

²⁸ Цепенда І. Українсько-польські відносини 40–50 років ХХ століття: етнополітичний аналіз. Київ, 2009. 387 с. С. 72–73.

²⁹ Там само. С. 75.

³⁰ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні... С. 384.

самостійної держави як форпосту боротьби з більшовизмом і російським імперіалізмом. Водночас провід польського руху намагався за будь-яку ціну відстояти східні терени майбутньої Польщі в межах кордонів до вересня 1939 р. Більше того, польський уряд у Лондоні, який після смерті 14 липня 1943 р. В. Сікорського очолив С. Миколайчик, звернувся до США та Англії з проханням надати гарантії Польщі на відновлення її східних кордонів. За таких умов нерви в супротивних сторін не витримали, емоції переважили над здоровим глуздом і, за висловом Т. Гунчака, вони вдалися до «кривавої війни, що скидалася на етнічну чистку»³¹. У листівках УПА містилися звернення до поляків покинути українські землі та відійти за Буг. У польських листівках зазначалося, що українці мають відступити на схід – за Збруч, шукати Україну не в Галичині та Волині, а в Києві та Харкові. Усе це настільки антагонізувало відносини між поляками й українцями, що 11 липня 1943 р. почалися справжні воєнні дії на території багатьох польських населених пунктів на Волині. За даними Ю. Киричука, 167 польських поселень зазнали нападів, у відповідь на які польські загони самооборони розгорнули нищення українських сіл³². Ця цифра потрапила і в роботу Т. Снайдера «Перетворення націй»³³. До цих акцій долучалося цивільне населення, що надавало їм характеру громадянської війни. У монографії І. Ільюшина наведено жахливі картини взаємного нищення польських та українських поселень, масових убивств і насилля³⁴. Водночас В. В'ятрович ставить ці цифри під сумнів і, опираючись на аналіз комплексу документів, доходить висновку, що теза про масштабну координовану акцію, яка 11–12 липня охопила значні терени Волині, поки не віднайшла документального підтвердження³⁵.

Із неупередженого аналізу джерел про наростання масштабів конфлікту виникає ще одне питання: чому апогей волинської трагедії за часом збігся зі збільшенням кількості й активізацією диверсійних дій радянських партизанів. Напрошується відповідь: поки промосковські загони польських партизан були невеликими та не мали належної підтримки з боку радянського керівництва польсько-український конфлікт

³¹ Гунчак Т. Поляки і українці під час Другої світової війни... С. 335.

³² Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40–50-х років ХХ століття. Львів, 2000. 304 с. С. 69.

³³ Снайдер Т. Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569–1999. Київ: Дух і літера, 2012. 488 с. С. 207.

³⁴ Ільюшин І. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни... С. 136–138, 154–156.

³⁵ В'ятрович В. 11.07.1943: трагедія і спекуляції. *Волинська трагедія: через історію до порозуміння*... С. 26–35. С. 33.

мав спорадичний характер. Лише з приходом на Волинь великих радянських партизанських об'єднань ситуація докорінно змінилася. Більшовицька пропаганда, обіцяючи допомогу та захист полякам, закликала польське населення вливатися в радянські партизанські загони, а в разі відмови ці ж загони натрапляли на польські села, грабували їх і насильно забирали чоловіків у ліси. Вони нацьковували поляків на українців, залякуючи їх націоналістичною загрозою. На початку липня 1943 р. Р. Сатановський зв'язався з польським загonom у районі Степана, яким командував місцевий ксьондз, і домовився про спільні дії проти українських націоналістів. Для цих майбутніх операцій більшовицьке керівництво створювало «приховані резерви з польської молоді»³⁶.

У зверненні Волинського окружного представництва уряду Польської Республіки від 28 липня 1943 р. зазначалося, що німці та москалі роздмухали антипольську й антиукраїнську пропаганду, перебільшують у стократ польсько-українські суперечки, створюють духовний кордон між поляками й українцями, розпалюють взаємну ненависть. Далі в цьому документі містився заклик не піддаватися на провокації, не вступати ні до німецької поліції, ні до радянських партизанів, оскільки це є злочином проти польського народу³⁷. Звичайно, серед окремої частини поляків було побоювання, що в разі перемоги СРСР і поразки Німеччини Польща може бути приєднана до СРСР. Такі побоювання не були безпідставними, оскільки в планах кремлівського керівництва був проект утворити за сценарієм вересня 1939 р. Польську радянську соціалістичну республіку. І. Білас оприлюднив доповідну записку начальника Центрального штабу партизанського руху П. Пономаренка, адресовану, очевидно, Й. Сталіну (січень 1943 р.), у якій пропонувалося розпалити партизанську війну на теренах Польщі, щоб ослабити й знищити мобілізаційні сили поляків, відвернути їх від будь-яких дій проти радянських з'єднань. Із цією метою слід було підібрати та підготувати агентів, котрі досконало володіють польською мовою, мають зв'язки серед польського населення, для розпалювання партизанської боротьби³⁸.

Очевидно, цілям ослаблення польського й українського антибільшовицького руху опору мав стати польсько-український конфлікт для того, щоб знекровлювалися сили та сусідні народи знищували один

³⁶ Сергійчук В. Польсько-українське протистояння на Волині в роки Другої світової війни... С. 178.

³⁷ ЦДАГО України. Ф. 62. Оп. 22. Спр. 75. Арк. 109, 111.

³⁸ Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Київ, 1994. Т. II. 688 с. С. 361–362.

одного, а наслідком цього мало стати їх підкорення. Не менш радикальною була директива М. Хрущова від 11 червня 1943 р. усім партизанським загонам, у якій керівники українського націоналістичного підпілля оголошувалися «німецькими агентами» та «ворогами українського народу», а тому боротьба з ними ставилася в один ряд із боротьбою проти гітлерівців. Не виключено, що більшовицька тактика натравлювання поляків на українців-патріотів, членів ОУН, учасників формувань УПА мала на меті відвернути увагу від винищувальних дій радянських партизанів щодо цих сил, аби послабити негативну реакцію і спротив українського населення. Інакше кажучи, у такий спосіб навіть промосковська частина учасників польського руху опору ставала розмінною монетою в політиці радянського керівництва.

У зв'язку із 75-річчям волинської трагедії активізувалися дискусії про масштаби втрат з обох сторін. Відомості, наведені польськими та українськими дослідниками відрізняються в 5–10 разів. Більшість польських дослідників (Г. Мотика, В. Семашко, В. Серчик та ін.) говорить про 40–100 тис. поляків, які загинули під час кровопролиття. Майже такі самі масштаби польських утрат називав відомий польський історик Р. Тожецький, але при цьому наголошував, що багато поляків покинули домівки, були замучені гітлерівцями, а тому встановити, хто загинув в етнічних чистках, а хто емігрував, дуже важко³⁹. Польськими дослідниками встановлено прізвища 22 тис. убитих у ході цього «людоббивства», тобто геноциду чи етнічної чистки. На жаль, указані дані польської історіографії успішно перекочували до праць сучасних західноєвропейських (Т. Дейвіс), американських (Т. Снайдер), російських (В. Рєзніков, А. Гогун) авторів. Водночас Я. Ісаєвич, І. Пусько й інші українські дослідники вважають, що на волинських теренах загинуло кілька десятків тисяч українців. Зокрема, краєзнавець І. Пусько, який записав на диктофон спогади більше тисячі волинян, учасників і очевидців подій, вважає, що в 1943–1944 рр. на Волині загинуло близько 5,5 тис. поляків і 8,5 тис. українців⁴⁰. Інший відомий багаторічний дослідник усної історії І. Пушук, на основі скрупульозних опитувань мешканців регіону фіксує свої дані. За його висновками, у тих кривавих протистояннях загинуло не більше 9 тис. поляків та не менше ніж 14 тисяч українців⁴¹.

³⁹ Torzecki R. Polacy i Ukraińcy... S. 267, 269.

⁴⁰ Литвин М. Наукові зв'язки українських і польських істориків: здобутки та проблеми дослідження. *Соц.-ек. проблеми сучас. періоду України*. 2014. Вип. 2(106). С. 3–18. С. 12.

⁴¹ Наші видання серед лідерів «Біографічного рейтингу». 29.05.2018. URL: <http://archeos.org.ua/?p=14523>

Слід також зазначити, що польські автори ігнорують жертви українців на Холмщині, виправдовують убивства та «відплатні акції» на українських етнічних теренах, що входили до складу Генерального губернаторства. За підрахунками І. Ільюшина, лише на території Грубешівського та частково Томашівського повітів спалено близько 150 українських сіл, де проживало близько 15 тис. осіб⁴².

Українські історики тривалий час були позбавлені можливості досліджувати ці трагічні події, вести підрахунки втрат з обох сторін. Ця робота в Україні перебуває на стадії збагачення джерельної бази, у т. ч. з використанням даних статистики та усної історії. За попередніми розрахунковими даними В. Сергійчука, польські втрати на початку конфлікту на Волині були більшими за українські й становили понад 10 тис. осіб, але в наступні місяці ситуація змінилася: українці зазнавали більших жертв, особливо у зв'язку з розширенням географії конфлікту (Тернопільщина, Львівщина, Станіславщина та ін.). При цьому потрібно мати на увазі, що це протистояння відбувалося в умовах відступу гітлерівців і повернення Червоної армії на західноукраїнські землі, коли підпільна мережа АК, її наступниця – організація «Niepodległość» («Незалежність») намагалися зашкодити взаємній репатріації польського й українського населення.

Численні полемічні, здебільшого викривальні й емоціональні звинувачення сторін щодо ініціаторів збройного протиборства та його наслідків, а також односторонні політичні оцінки малопродуктивні. Найкращий джерельний матеріал, що відклався в архівах України, Польщі, Росії й ін. країн, інтерпретується по-різному, часто упереджено та некритично. Автори нерідко ігнорують мотиви й мету створення того чи іншого документа. Із виявлених дослідниками та журналістами документів сумнівного походження, а тим більше, зі спогадів, переобтяжених суб'єктивізмом, не можливо встановити точно, які акції були наслідком наказів командування УПА або АК, які виконувалися на основі локальних рішень, а які мали стихійний характер. Між тим, саме останні переважали в польсько-українському протистоянні. Можна погодитися з думкою В. Литвина про те, що ланцюг причинно-наслідкових зв'язків між подіями міжетнічного конфлікту дуже довгий і потопає в п'ятьох віках, його слід простежувати в динаміці польсько-українських відносин за тисячу років, і шкода, що суперечки між сусідами своєчасно не гасилися, а вигоду з них здебільшого здобувала третя сила⁴³. Цілком зрозуміло, що штучне виокремлення або вири-

⁴² Ільюшин І. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової)... С. 168–174.

⁴³ Литвин В. XX століття в українсько-польських відносинах... С. 64–65.

вання зі всього ланцюга польсько-українських міжетнічних відносин Волинської трагедії є порушенням принципу історизму та заважає об'єктивній оцінці всіх інших подій, фактів і процесів, їх взаємозв'язків та взаємообумовленості.

Нарешті, аналізуючи причини польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни, варто звернути увагу ще принаймні на два чинники, що здебільшого випадають із поля зору дослідників і традиційно ігнорувалися в марксистській історіографії СРСР та Польщі. По-перше, природно-географічний, а по-друге, психологічно-емоційний і ментальний фактори. В опублікованих працях польських та українських авторів серед домінуючих чинників польсько-українського протистояння справедливо фігурує фактор території, що стала чи не головною причиною розбрату. Тут і пролягає межа, що розділяє істориків обох країн, оскільки часто змішуються поняття «етнічна» та «державна» територія. Ідеальний варіант формування території певної держави – це відповідність її території етнічній. Уключення західноукраїнських земель на рубежі 30–40-х рр. ХХ ст. до складу УРСР було фактом історичної справедливості, оскільки вони, хоч і через окупацію, поверталися до складу майбутньої національної державності України на основі принципу соборності. Що ж стосується психологічно-емоційного фактора, то, очевидно, слід повніше враховувати істотні відмінності в ментальності народів-сусідів, які склалися історично. Через утрату національної державності й інкорпорацію етнічних земель Великим князівством Литовським, Польщею та Московією українська нація складалася головним чином як етнічна, а не політична спільнота, що негативно позначилося на таких її критеріях, як спільність території, історії, релігії, господарського, культурного та політичного життя, що призвело до формування комплексу меншовартості. По-іншому протікав етногенез поляків, захищений національною державою з претензією на Великопольщу й інкорпорацію чужих територій. Утрата соборності Речі Посполитої, її незалежності на рубежі ХVIII–ХІХ ст. нанесла травму державотворчим амбіціям значної частини польського етносу. У польсько-українському протистоянні зустрілися дві ментальності, кожна зі сторін намагалася взяти реванш за певні моральні втрати обох народів, яких вони зазнали в історичному минулому. Конфлікт підігрівався психологічно-емоційним чинником, національним егоїзмом, що нерідко відсувало на другий план раціональний підхід.

Отже, польсько-українське протистояння на вирішальному етапі Другої світової війни значною мірою було інспіроване третіми силами

– гітлерівським окупаційним режимом і радянським партизанським рухом із більшовицькою пропагандою, унаслідок чого воно переросло в збройний конфлікт, що призвів до великих людських утрат з обох сторін, зменшення шансів на самостійний етнополітичний розвиток. Сучасний стан виявлених джерел залишає відкритим питання про масштаби жертв. Неупереджене вивчення й об'єктивний аналіз характеру конфлікту в контексті геополітичних інтересів воюючих сторін, усієї історії польсько-українських міжетнічних відносин, його наслідків для поляків та українців залишається актуальним завданням подальших досліджень, може зняти напругу на міждержавному рівні, покликане прояснити його справжні причини й реальні жертви не задля взаємних докорів, а для прощення та порозуміння. Польсько-українське протистояння залишило не лише трагічний слід в історичній пам'яті, але й глибокий шрам у міжетнічних відносинах, який нерідко заважає розвитку партнерства й співробітництва в сучасних умовах, а тому потребує подальшого неупередженого дослідження в ім'я засудження обопільних злочинів, порозуміння та добросусідства.

Юрій Макар, Віталій Макар, Тадей Яценюк

УКРАЇНЦІ ХОЛМЩИНИ В ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ: МІЖ НІМЕЦЬКОЮ, ПОЛЬСЬКОЮ ТА РАДЯНСЬКОЮ ВЛАДОЮ

Говорячи про нинішні українсько-польські відносини, постійно доводиться твердити ніби про дві окремі речі. З одного боку, це не просто задовільні стосунки двох дружніх держав, а з іншого – ці відносини постійно наштавхуються на важку спадщину минулого, яка формувалася протягом минулих століть, коли українці ніяк не могли створити своєї суверенної національної держави, а сусіди не оминули можливості тим скористатися.

На жаль, нинішня польська влада продовжує розбурхувати минулі взаємні образи, якщо можна так назвати те, що творилося, особливо в роки Другої світової війни, на міжлюдському українсько-польському рівні. Яскравим підтвердженням сказаного є закон *Про Інститут національної пам'яті*, схвалений польським парламентом, який популярно називають *антибандерівським законом*, що порушує права